

Chumak L. V.

GENERATIONS THEORY IN THE CONTEXT OF THE EDUCATIONAL PARADIGM

The article presents the conceptual provisions of the generations theory in the context of educational paradigm. Its purpose is to interpret the genesis of the paradigms of education in the context of the generations theory in order to identify relevant baselines. The task is to study the legacy of classical pedagogy on the question of the formation of generations theory in order to reveal the essence and features of the specified pedagogical construct for the possibility of transforming them into the scientific field of methodological and methodical knowledge and further improvement of educational and training processes in institutions. The historical-analytical method was used; methods of synthesis, comparison, classification; method of analytical thinking; method of logical thinking; method of critical thinking; method of complex thinking; method of predictive thinking with a focus on the prediction of quality results. The novelty of the study is to identify common and specific traits of different generations and to show the practical orientation of the results of educational paradigms that were realized in their respective historical periods.

The logic of the study corresponded to the preliminary coverage of its categorical apparatus. The classification of generations was considered in accordance with the conditional gradation of generations, as defined by the authors of the concept of the generations theory – V. Strauss and N. Howe.

According to the logic of the research, scientific exploration is started from the 1970s.

The elucidation of the essence of education paradigms (as knowledge, competence and reflexive models), the features of generations X, Y, Z and their interpretation were intended to identify ways to improve the educational process to further optimize the preparation of modern youth for life. A suitable dominant component of the educational process according to the reflexive model, which provides for the preparation for life of young people of generation Z is the scientific organization of work.

Key words: generations theory, generation X, generation Y, generation Z, knowledge paradigm, competence paradigm, reflexive paradigm.

Дата надходження статті: «27» квітня 2019 р.

УДК 37.012:93(477)

Нагрибельний Я. А.*

**ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ МИРОСЛАВА СТЕЛЬМАХОВИЧА
В СУЧАСНОМУ ВИМІРІ ПЕДАГОГІКИ**

У статті проаналізовано проблеми філософії освіти М. Стельмаховича в сучасному вимірі педагогіки. Акцентовано увагу на висвітленні соціально-педагогічної значущості педагогіки відомого вченого у формуванні сучасної особистості та наскрізних зв'язків філософії освіти етнопедогога з модернізованим освітнім простором сучасності.

Досліджено науково-джерельну базу та визначено, що багатогранні аспекти спадщини відомого педагога стали предметом вивчення українських науковців та дослідників у площині педагогіки, лінгводидактики, мовознавства та ономастики.

За логікою історико-педагогічного концепту дослідження персоналій у статті було передбачено звернення до творчої біографії видатного ученого та з'ясовано, що педагогу відводиться чільне місце в процесі глобального дослідження традиційного виховання в родині та української етнопедогогіки загалом.

У межах дослідження було узагальнено ключові положення спадщини М. Стельмаховича, серед яких чільне місце посідає обґрунтована ідея вченого про виховання справжньої людини, освіченої, культурної, духовно багатой, доброзичливої, працьовитої, підготовленої до певного виду трудової діяльності.

*© Нагрибельний Я. А.

У процесі аналізу порушеної проблеми було відзначено зв'язок між завданнями педагога, які висвітлено в спадщині М. Стельмаховича та сучасними принципами навчання й виховання. Відзначено, що народознавець наголошував на тому, що одним з позачергових завдань, що постають перед педагогом, є створення української школи, в основу якої будуть покладено такі принципи: народність, природовідповідність, гуманність, демократизм, культуротворчість, наступність і спадкоємність поколінь, європеїзм.

У статті відзначено вплив ідей М. Стельмаховича на формування сучасної педагогіки та наголошено на тому, що багатовекторність, невичерпність, велич та значущість справжніх цінностей, яким присвятив свій науковий пошук учений, дають підстави для поглибленого вивчення й аналізу педагогічної спадщини великої людини.

Ключові слова: філософія освіти М. Стельмаховича, історія педагогіки, етнопедагогіка, народознавство, освітній процес, виховання, автентична педагогіка.

Актуальність дослідження проблеми філософії освіти М. Стельмаховича в сучасному вимірі педагогіки зумовлена тим, що реформування сучасної освіти актуалізує загострює питання педагогічної майстерності вчителя. Знаходять своє місце в освітньому просторі та набувають популярності педагогічні лабораторії, інтерактивні майстер-класи. Водночас такі форми роботи ґрунтуються на впровадженні ідей учених, науковий доробок яких покладено в основу сучасної педагогічної думки.

Усвідомлення означеного передбачає вивчення досвіду персоналій, які створили авторитетне науково-методичне підґрунтя для розвитку педагогічної майстерності сучасного вчителя.

З огляду на означене актуалізується визначення проблеми, яку вбачаємо в дослідженні доробку Мирослава Гнатовича Стельмаховича та аналізі його впливу на сучасну педагогічну науку.

Аналіз основних досліджень і публікацій дозволив констатувати, що багатогранні аспекти спадщини відомого педагога стали предметом вивчення таких українських науковців та дослідників: Л. Артемова, В. Бегей, Л. Бондар, І. Вовкобой, О. Губко, Т. Завгородня, Л. Калуська, В. Каюков, Д. Луцик, О. Семенов, Р. Скульський, Н. Слюсаренко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, Т. Тхоржевська, Т. Усатенко, В. Федяєва та ін.

Різнобічний науковий інтерес учених до педагогічної спадщини М. Стельмаховича підтверджує його особистісну непересічність та вагомий теоретико-практичний внесок в історію педагогіки. Водночас відзначимо аспекти, які потребують наукової уваги та стали метою нашої статті: висвітлення соціально-педагогічної значущості педагогіки М. Стельмаховича у формуванні сучасної особистості та наскрізних зв'язків філософії освіти етнопедагога з модернізованим освітнім простором сьогодення.

Сучасна педагогіка потребує аналізу, обговорення та збереження наукової спадщини тих особистостей, чий науковий ідеї підживлювали витoki педагогічної освіти, а актуальність їхніх надбань пронизує освітній простір і понині.

Ретроспективний та логіко-системний аналіз педагогічних персоналій, що знайшов своє відображення в науково-джерельній базі засвідчив теоретичну й практичну значущість ідей М. Стельмаховича для реалізації їх у багаторівневій системі освіти та на шляху інтеграції її в європейське освітнє середовище. Дослідження М. Стельмаховича репрезентують творче напрацювання педагога як неповторної особистості, формують уявлення про те, яким має буди педагогічний процес, що вирізнятиметься цілісністю та ефективністю.

Історико-педагогічний концепт дослідження персоналій передбачає звернення до творчої біографії видатних учених. У ході безперервного аналізу персоналій певні аспекти висвітлюються з нових позицій, відповідно до трактувань сучасної педагогічної науки, відбувається переосмислення їхньої творчості, інтерпретація авторських ідей відповідно до актуальних питань теперішнього часу.

Мирослав Гнатович Стельмахович – особистість високодуховна, високоморальна й багатогранна. Учитель-практик, директор школи, професор, доктор педагогічних наук, публіцист, дійсний член АПН України, академік, етнограф, патріот рідного краю. Педагогу відводиться чільне місце в процесі глобального дослідження традиційного виховання в родині та української етнопедагогіки. Для сучасної педагогіки цінними є знання про те, що ученим було розпочато рух, присвячений відродженню та розвитку автентичної української педагогіки й навчально-виховного процесу, що базується на основах національної педагогічної культури народу, вивченні українського народознавства у школі. Саме ці наукові пошуки дослідника та його переконлива позиція щодо ролі родинної педагогіки зараз прочитуються по-новому, адже етнопедагогічний концепт реалізується і в дидактиці, і в лінгводидактиці, і в ономастиці, теорії виховання тощо.

Сьогодні філософські надбання корифея народної педагогіки виступають неабияким орієнтиром, на який мають спиратися і вчителі, і батьки, виховуючи молоде покоління, адже від того, якими будуть люди, залежить, якою буде держава. Нам імпонує думка сучасних учених про те, що «...в умовах розбудови України як суверенної держави перед школою стоїть складне завдання – виховати високоморальне, національносвідоме молоде покоління. Сучасна школа здійснює це, використовуючи потужну систему виховного впливу... такою формою впливу є народознавчий матеріал, застосування якого створює сприятливі умови для подолання бездуховності нашого суспільства... відродження та розвитку національної культури...» [1, с. 181].

Узагальнюючи ключові положення спадщини М. Стельмаховича, відзначимо, що метою школи він визначав виховання здорової, високоосвіченої, творчої особистості, яка була б носієм національних цінностей, культурних, духовних, загальнолюдських, наукових, філософських надбань, любила працю, шанувала традиції свого народу, плекала рідну українську мову [5]. Усе зазначене тотожне з метою, яку ставить перед собою школа в наш час, а сучасний педагог буде ефективним та успішним у своїх діях, якщо буде вивіряти їх за основними ідеями філософії освіти та народної педагогіки М. Стельмаховича:

Народна педагогіка наймудріша, бо вона озброєна багатючими знаннями, виробленими колективним генієм народу.

Народна педагогіка найавторитетніша, бо її істинність підтверджена багатовіковою масовою практикою родинно-шкільно-громадського виховання, творцем і носієм якого є сама нація.

Народна педагогіка найідейніша, бо вона базується на заповідях народної моралі, націлена на формування справжньої Людини.

Народна педагогіка найгуманніша, бо леліє найдорожчий скарб суспільства, цвіт, гордість і майбутнє нації, надію людства – дітей.

Це прародителька батьківської мудрості, демократичної педагогічної науки, професійної педагогіки й шкільної практики.

Так про народну педагогіку говорив сам академік [там само, с. 122–123].

Сучасний світ наповнений впливом мас-медіа, інтернет-ресурсу на суспільство. Молодь отримує велику кількість інформації пасивно, часто, уникаючи аналізу та критичного мислення, тому актуальним для сьогодення є той факт, що М. Стельмахович багато уваги приділяв опрацюванню галузі розумової, інтелектуальної освіти. Зміст означеного в народній дидактиці, за словами професора, зумовлений насущними життєвими потребами трудової діяльності людини. Значна увага тут акцентується вченим на тренуванні розуму, виробленні творчих нахилів і розвитку природних здібностей особистості. Треба відзначити те, що демократична ідея про трудову діяльність за нахилами й здібностями – «сродну працю», яка була геніально підмічена в педагогічній мудрості трудящих Г. Сковородою, вийшла в народній дидактиці на одне з чільних місць [7].

Провідною метою народної дидактики, за М. Стельмаховичем, є виховання справжньої людини, освіченої, культурної, духовно багатой, доброзичливої, працьовитої, підготовленої до певного виду трудової діяльності. Зазначене передбачає формування в дітей правильних уявлень про явища навколишнього життя, розвиток пізнавальних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, увага, уявлення, мислення, мовлення), розвиток допитливості, кмітливості й розумових здібностей, інтелектуальних умінь і навичок. Нам імпонує твердження етнопедагога стосовно того, що це все необхідне для того, щоб навчити кожного жити й працювати [6, с. 167]. З огляду на те, що останнє є ключовими вміннями, потреба в яких гостро постає саме в сучасному світі, можемо підтвердити той факт, що філософія М. Стельмаховича є актуальною сьогодні.

Прикметно, що в умовах сучасності в процесі формування мобільної, морально стійкої особистості, гідного громадянина демократичної європейської держави належним чином позиціонується гуманістична парадигма освіти.

І. Нагрибельна, досліджуючи питання самостійної роботи в системі освіти, зазначає, що її гуманізація є об'єктивною потребою сьогодення, оскільки уможлиблює розв'язання проблеми утвердження гуманістичних цінностей, вихованню чого філософія народознавця надає одне з чільних місць у формуванні гармонійної особистості. У цьому контексті особливого значення набуває не стільки накопичення знань, отриманих у готовому вигляді, скільки самостійні зусилля, ініціативність, активна пошукова діяльність, уміння інтенсивно працювати з інформацією, і, що найголовніше, усвідомлення значущості означеної діяльності для професійного становлення, тобто посилюється функція самостійної роботи особистості [1, с. 9].

У контексті зазначеного актуалізуються ідеї М. Стельмаховича, які декларують твердження про те, що мета виховання полягає в тому, «щоб навчити кожного бути Людиною», а все виховання зводиться до того, щоб підготувати дитину до самостійної праці, самостійного життя [6]. Відтак, можемо ще раз констатувати прямий зв'язок педагогічних поглядів та позицій М. Стельмаховича з освітніми та життєвими потребами сьогодення.

Народознавець наголошував на тому, що одним із позачергових завдань, що постають перед педагогом, є створення української школи, в основу якої будуть покладені такі принципи: народність, природовідповідність, гуманність, демократизм, культуротворчість, наступність і спадкоємність поколінь, європеїзм, підприємливість. Спираючись на слова М. Стельмаховича, можна стверджувати, що зазначеними принципами має керуватися у своїй діяльності саме сучасний фахівець початкової освіти, адже кожен з указаних аспектів займає провідне місце в процесі формування особистості, яка зможе гідно існувати в суспільстві та представляти його.

Важливим вектором педагогічної спадщини М. Стельмаховича є лінгводидактичний, проте вивчення рідної мови професор також пропустив крізь призму народної дидактики. Відтак, зважаючи на те, що одним із основних показників приналежності людини до країни є мова, і питання про її дослідження, збереження, популяризацію на сучасному етапі розвитку суспільства актуальні в наш час. У процесі дослідження філософії освіти М. Стельмаховича відзначимо, що він плідно займався питанням навчання рідної мови в закладах освіти, захистив дисертацію, присвячену розвитку усного мовлення школярів, є автором праць, де досліджуються проблеми культури й розвитку зв'язного мовлення учнів.

Нам видається цілком справедливим твердження М. Стельмаховича про те, що через мову дитина входить у сферу живого людського спілкування, усвідомлює пізнання навколишнього світу й духовний розвиток особистості, тому й навчання дітей починається саме з вивчення мови [6, с. 168]. Педагог також підкреслював важливість дотримання культури мовлення, визначаючи основною складовою її мовленнєвий етикет. Останнє М. Стельмахович трактує як «еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності та честі, української шляхетності

й аристократизму духу» [6]. Для формування означеного аспекту учений наголошував на використанні творів усної народної творчості, адже рідну мову уважав компонентом народної педагогіки.

Одним із значущих освітніх елементів, на якому сьогодні акцентує увагу Нова українська школа, є педагогіка партнерства. Зазначений концепт передбачає спілкування, взаємодію та співпрацю між учителем, учнем і батьками [4, с. 16]. У цьому контексті значущими є ідеї М. Стельмаховича про те, що сім'я має брати безпосередню участь у формуванні успішної освітньої траєкторії дитини. Своє бачення щодо ролі родини, родоvodu в формуванні особистості обстоював М. Стельмахович, стверджуючи, що «...родина та школа – природні союзники, дві могутні сили виховання. При правильно налагодженій їх взаємодії батьки виступають помічниками вчителів, а вчителі – помічниками батьків у вихованні дітей і молоді». «Добра та школа, – говорить учений, – яка більше нагадує сім'ю, особливо в молодших класах [7, с. 223].

Вагомою для сьогодення тезою освітньої філософії вченого є його ідея щодо суспільної ролі сім'ї. Наприклад, прогнозуючи соціальні перспективи розвитку майбутнього України як процвітаючої держави, учений відзначає: «...високоорганізована, національно свідомо українська сім'я – це духовний храм України – матері» [6, с. 7].

Позиціонуючи сім'ю як першооснову для формування особистості українця, його національної свідомості, яку він трактував як «сукупність уявлень про соціальні вартості норми, що є визначальними для віднесення особистості до національної спільноти українців», стверджуючи, що вона включає в себе ознаки відмінності українського «ми» від іншого «не ми», і фундамент її закладається в сім'ї через родинне виховання» [7], український етнопедагог присвячує родинознавству багато наукових праць, навчальної літератури, захищає докторську дисертацію з означеного питання, у якій висвітлює мету, українського виховання в родині, його зміст і принципи, основні форми та методи, обґрунтовує організацію процесу самовиховання й перевиховання, розкриває значення сімейних традицій та цінностей у навчально-виховному процесі.

Аналіз наукової джерельної бази дозволив констатувати, що, присвятивши своє життя та творчий доробок свого часу народній педагогіці, дослідженню родинного виховання, дитинознавству та освітнім аспектам М. Стельмахович створив міцне підґрунтя для подальшого формування та гідного виховання свідомої особистості. Обґрунтовані погляди вченого сприяли удосконаленню освітнього процесу й упровадженню його ідей у сучасний навчально-виховний процес.

Отже, у результаті аналізу порушеної проблеми було зроблено висновки та з'ясовано, що основними векторами філософії освіти М. Стельмаховича є народна родинна педагогіка. Ці ідеї педагога лишаються актуальними для моделі української освіти й у наш час, адже національний геній спрямовує на безпрограшні способи «зростити» повноцінну, щасливу державу сьогодні.

Безперечно, М. Стельмахович як колоритна та непересічна особистість в історії педагогіки залишається тим орієнтиром, який продовжує спрямовувати педагогічні процеси в площину етнопедагогіки й нині. Педагогічна спадщина українського генія є благодатною нивою для розбудови держави та інтелектуалізації суспільства. Багатовекторність, невичерпність, велич та значущість справжніх цінностей, яким присвятив свій науковий пошук учений, дають підстави для поглибленого вивчення й аналізу педагогічної спадщини великої людини.

Порушене питання не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми, а є одним із актуальних аспектів історії педагогіки. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі тих освітніх ідей М. Стельмаховича, які дозволять реалізувати елементи народної педагогіки в контексті українознавства.

Література:

1. Нагрибельна І. А. Самостійна підготовка майбутніх учителів початкової школи до реалізації засобів морально-етичного виховання на уроках читання. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2012. Випуск 14. С. 181–185.
2. Нагрибельна І. А. Самостійна робота в системі підготовки майбутніх учителів початкових класів до навчання української мови: монографія. Херсон, 2016. 348 с.
3. Нагрибельний Я. А. Формування особистості засобом навчання у морських закладах Півдня Херсонщини (кін. ХІХ ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В.В.Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. Випуск 24. С. 295–300.
4. Нова українська школа: поради для вчителя / під заг. ред. Бібік Н. М. К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
5. Стельмахович М. Вибрані твори / за ред. Л. Калуської. Івано-Франківськ – Коломия, 2011. Т. 2. 546 с.
6. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. К.: ІЗМН, 1997. 232 с.
7. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: навч. посібник. К.: ІСДО, 1996. 288 с.
8. Стельмахович М. Мовний етикет. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine20-2.pdf>.

Nahrybelnyi Ya. A.

EDUCATION'S PHILOSOPHY OF MYROSLAV STELMAKHOVYCH
IN THE MODERN MEASUREMENT OF PEDAGOGY

It was analyzed the problems of the education's philosophy of M. Stelmakhovych in the modern measurement of pedagogy in the article. It was paid an attention on the reflecting of a social and pedagogical meaning of the outstanding scientist in the formation of a modern personality and interrelationships of the education's philosophy by an ethnic pedagogue with a modern educational space of reality.

It was investigated the scientific and resource base and it was defined, that the many-sided aspects of the heritage of an outstanding pedagogue had become the subject of the Ukrainian scientists and investigators in the pedagogy, linguistic and didactics, linguistics and onomastics.

By the logic of the historical and pedagogical concept of the personalities' investigations it was predetermined the address to a creative biography of the well-known scientist and it was also cleared, that the pedagogue had a special place in the process of the global investigation of the traditional upbringing in the family and the Ukrainian ethnic pedagogy in general.

In the limits of an investigation it was generalized the key positions of the heritage by M. Stelmakhovych, who took an active place in the scientist's grounded idea about the upbringing of a real man, educated, cultural, spiritually rich, polite, industrious, prepared to the definite view of the labour activity.

The mention aspect presupposes the forming in the children the correct views about the phenomenon of the environment life, the development of the cognitive psychological processes (feelings, perception, memory, attention, imagination, thinking, speech), the development of a curiosity, quick-wittedness and mental capabilities, intellectual skills. It was accepted the statement of the ethnic pedagogue according to that it was the all necessary for training of the everybody to live and to work. Issuing from that the last mentioned is the key skill, the necessity was arisen strictly in the very modern world, it could be confirmed the fact of M. Stelmakhovych's philisophy which is actual today.

It is noticed, that in the conditions of the reality during the forming of a mobile, moral and steady personality, real citizen of the democratic European state actually it is positioned the human paradigm of education.

Having investigated the aspects of the self-independent work in the educational system, it is mentioned that its humanity is an objective demand of today, as gives the solving of the problems of firming the human values, upbringing which give to the philosophy of the ethnologist one of the places in the forming of a harmonious person.

Key words: philosophy of M. Stelmakhovych's education, pedagogy's history, ethnic pedagogy, ethnology, educational process, upbringing, authentic pedagogy.

Дата надходження статті: «27» квітня 2019 р.

УДК 37.091.214.18-027.557:34(09)(477)(043.3)

Остапенко Л. В.*

РОДИННО-ШКІЛЬНИЙ ПРОСТІР ЯК ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Статтю присвячено розгляду проблеми родинно-шкільного простору. Автор зазначає, що сім'я виступає домінуючим інститутом у формуванні особистості дитини. У статті висвітлюються педагогічні умови та досвід сімейного виховання, роль сім'ї у виховному процесі. Розглянуто сутність ключових понять. Проаналізовано та досліджено зміст основних компонентів, що висвітлюють процес організації родинного виховання. Здійснено ретроспективний аналіз джерельної бази, виокремлено ключові нормативно-правові акти. Відстежено основні дефініції в тлумачному, психологічному, філософському та педагогічних словниках. Визначено основні форми дозвілля в родині. Обґрунтовано актуальність роботи з батьками в процесі виховання.

Визначено мету родинного виховання. У статті окреслено основні завдання родинного виховання. Виокремлено принципи родинного виховання: гуманність і милосердя до дитини; відкритість і довірливість відносин з дітьми; залучення дітей до життєдіяльності родини як її повноправних учасників; оптимістичність взаємин у родині; послідовність у своїх вимогах; надання посильної допомоги дитині, готовність відповідати на її запитання; заборона фізичних покарань.

Досліджено різні підходи до визначення поняття «середовище» та «родина». Проаналізовано особливості основних завдань родинного виховання. Серед яких – розвиток інтелектуальних здібностей, загальної ерудиції, морально-етичних норм, культури, фізичного здоров'я. Визначено основні кількісні та якісні показники розвитку родинного виховання.

Автором досліджено форми роботи з батьками. Простежено процес взаємодії батьків зі школою. Охарактеризовано ефективні чинники взаємодії з батьками. Виявлено основні психолого-педагогічні правила та вимоги, що є запорукою ефективного налагодження родинно-шкільної взаємодії.

Запропоновано авторське визначення поняття «родинно-шкільний простір». Визначено, що для успішного посилення ефективності виховної складової, необхідною умовою є співпраця всіх учасників освітнього процесу.

Ключові слова: родинно-шкільний простір, сім'я, середовище, школа, соціалізація, взаємодія, виховання, моральні цінності, особистість, простір.

В умовах сьогодення актуальність виховання в родинно-шкільному просторі є беззаперечною. Родина – один з найголовніших соціальних інститутів. Адже саме в сім'ї зароджуються перші морально-етичні цінності, засвоюються поняття «добро», «зло», «правила поведінки», «життєві принципи». Сім'я є простором для розвитку дитини, її підтримкою в моральному, матеріальному та емоційному сенсі. У процесі дорослішання дитини першочергове завдання сім'ї – створити умови для успішної соціалізації. Родина готує до життя, учить практично використовувати набутий досвід та розвиває творчий потенціал. Виховною метою родини, як і школи, є формування висококультурної та інтелектуальної особистості, тому варто зазначити, що спільна робота школи і сім'ї дає ефективні виховні результати.

У різні історичні періоди предметом дослідження ставали взаємовідносини між батьками та дітьми (Арістотель, Я. Коменський, Г. Песталоцці, Ж. Руссо, Г. Сковорода).

*© Остапенко Л. В.